

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΣ ΧΟΡΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΡΧΙΣΜΟΣ. ΜΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Μπουζιούρης, Δ., Κουτσούμπα, Ι.Μ. & Τυροβολά, Κ.Β.

Τομέας Γυμναστικής & Χορού, Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής & Αθλητισμού
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ελλάδα

Περίληψη

Η συγκεκριμένη εργασία ασχολείται με δύο έννοιες, αυτή του αναρχισμού και αυτή του ελληνικού παραδοσιακού χορού. Στο πλαίσιο της ενασχόλησής μου, θεωρητικά και πρακτικά, και με τις δύο αυτές έννοιες, παρατήρησα ότι οι δύο αυτές έννοιες είναι αμφιλεγόμενες και ότι υπάρχει μια ασάφεια ή καλύτερα μια παρερμηνεία τους, γεγονός που τους προσδίδει ένα αρνητικό πρόσημο, από διαφορετική σκοπιά για την καθημία. Ειδικότερα, ο αναρχισμός έχει συνδεθεί στην κοινή αίσθηση με την επονομαζόμενη «αριστερή τρομοκρατία» (άκρατη βία, αναταραχές, επεισόδια κ.λπ.) και την έλλειψη βαθύτερου νοήματος. Από την άλλη, ο ελληνικός παραδοσιακός χορός έχει συνδεθεί με μια συντηρητικότητα και με τις αξίες του πουριτανισμού, του σεξισμού, της αυστηρότητας, της οπισθοδρόμησης κ.ά.. Ως εκ τούτου, η θέση ότι οι δύο αυτές έννοιες δεν έχουν κάτι κοινό μεταξύ τους, θα μπορούσε άνετα να υποστηριχθεί σε μια πρώτη επαφή με αυτές. Είναι όμως έτσι; Μήπως η ουσία των δύο είναι κάτι άλλο; Και μήπως αυτό το κάτι άλλο να τις συνδέει με κάποιο τρόπο που σε πρώτη ανάγνωση να μην είναι ορατό; Τέτοιου είδους παρόμοια ερωτήματα αποτέλεσαν τον προβληματισμό και προσδιόρισαν τον σκοπό της εργασίας αυτής. Σκοπός λοιπόν της εργασίας είναι η μελέτη της ύπαρξης συμβατότητας μεταξύ του ελληνικού παραδοσιακού χορού και του αναρχισμού. Ειδικότερα,, η εργασία στοχεύει στη διερεύνηση του εάν και κατά πόσο η φύση του ελληνικού παραδοσιακού χορού (γένεση, βίωση και μετασχηματισμός του) συνάδει με την ιδεολογία του αναρχισμού, σε αντίθεση με την εκ πρώτη όψεως αντίφαση μεταξύ των δύο αυτών εννοιών. Για τον σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφική έρευνα για τη συλλογή δεδομένων που αφορούσαν τη φύση της κάθε έννοιας όπως και των επιμέρους όρων, εννοιών, σχολών που τις απαρτίζουν και συνεπικουρούν στη διαμόρφωση του θεωρητικού τους πλαισίου. Για την ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων υιοθετήθηκε η φιλοσοφική προσέγγιση υπό την έννοια της «μεταφυσικής», της φιλοσοφικής δηλαδή έρευνας που έχει ως απώτερο σκοπό την εξέταση και ανάλυση της φύσης των πραγμάτων. Από την ανάλυση διαπιστώνεται ότι υπάρχει 'φιλοσοφική' σύνδεση των δύο εννοιών, αναρχισμός και ελληνικός παραδοσιακός χορός, καθώς επιμέρους στοιχεία του ελληνικού παραδοσιακού χορού (σχήμα του κύκλου, συλλογικότητα, ανωνυμία, αυτοσχεδιασμός, ισότιμη συμμετοχή κ.λπ.), είναι συμβατά με την ιδεολογία του αναρχισμού.

Λέξεις-κλειδιά: ελληνικός παραδοσιακός χορός, αναρχία, φιλοσοφία, μεταφυσική

GREEK TRADITIONAL DANCE AND ANARCHISM. A PHILOSOPHICAL APPROACH

Bouziouris, D. Koutsouba, M. & Tyrovola, V.

Faculty of Gymnastics & Dance, School of Physical Education & Sport Science
National and Kapodistrian University of Athens, Greece

Abstract

This specific study deals with two concepts: the one is the ideology of anarchism and the other is the Greek traditional dance. As part of my theoretical and practical involvement with these two concepts, I noticed that these two concepts have a controversial meaning and that there is a widespread misinterpretation that gives them a negative meaning, from a different view for each of them. Specifically, anarchism is connected in the common sense with the so called “left terrorism” (unbridled violence, upheavals, e.t.c) and the generally absence some deeper meaning. From the other hand, Greek traditional dance has been connected with conservatism and the values of puritanism, sexism, rigor, regression e.t.c. Hence, in a first approach, it could be supposed that these two concepts has nothing common between them, but is that true? Which is really the nature of these two concepts ? Is it true what common sense criticizes or is something else that holds true about them and is this, which is not visible with a first approach, that connects them somehow ? This study deals with such these questions so its purpose is the investigation of the compatibility or not of these two concepts. Particularly, the study aims to investigate whether and how the nature of Greek traditional dance (its genesis, experience and transformation) is compatible with the nature of anarchism and the meanings and values that it’s really advocating in contrast to the prima facie contradiction between them. For this end, a literature survey is conducted in order to collect data relating to the nature of each concept as well as the specific terms of which are they assisted and formulate their theoretical framework. A philosophical approach is adopted for the data analysis and interpretation, in the sense of “metaphysical”, the kind of philosophical research that aims to examine and analyze the nature of things. The results of this research showed that there is a “philosophical” connection between the two concepts of this study, Greek traditional dance and anarchism, as elements of Greek traditional dance (dance’s shape, collectivity, anonymity, improvisation, equal participation e.t.c) are compatible with the ideology of anarchism.

Key-words: Greek traditional dance, anarchy, philosophy, metaphysics

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο της ενασχόλησής μου, θεωρητικά και πρακτικά, με τις έννοιες του αναρχισμού και αυτή του ελληνικού παραδοσιακού χορού, παρατήρησα ότι οι δύο αυτές έννοιες είναι αμφιλεγόμενες και ότι υπάρχει μια ασάφεια ή καλύτερα μια παρερμηνεία τους, γεγονός που τους προσδίδει ένα αρνητικό πρόσημο, από διαφορετική σκοπιά για την καθεμία. Ειδικότερα, ο αναρχισμός έχει συνδεθεί στην κοινή αίσθηση με την επονομαζόμενη «αριστερή τρομοκρατία» (άκρατη βία, αναταραχές, επεισόδια κ.λπ.) και την έλλειψη βαθύτερου νοήματος. Από την άλλη, ο ελληνικός παραδοσιακός χορός έχει συνδεθεί με μια συντηρητικότητα και με τις αξίες του πουριτανισμού, του σεξισμού, της αυστηρότητας, της οπισθοδρόμησης κ.ά. Ως εκ τούτου, η θέση ότι οι δύο αυτές έννοιες δεν έχουν κάτι κοινό μεταξύ τους, θα μπορούσε άνετα να υποστηριχθεί σε μια πρώτη επαφή με αυτές. Είναι όμως έτσι; Μήπως η ουσία των δύο παραπέμπει σε μια άλλη ανάγνωσή τους; Και μήπως αυτή η ανάγνωση να τις συνδέει με κάποιο τρόπο που σε πρώτη επαφή να μην είναι ορατό; Τέτοιου είδους ερωτήματα αποτέλεσαν τον προβληματισμό και προσδιόρισαν τον σκοπό αυτής της εργασίας. Στη βάση αυτή, σκοπός της εργασίας είναι η μελέτη της συμβατότητας ή μη του ελληνικού παραδοσιακού χορού και του αναρχισμού. Αναλυτικότερα, η εργασία στοχεύει στη διερεύνηση του εάν και κατά πόσο η φύση του ελληνικού παραδοσιακού χορού συνάδει με την ιδεολογία του αναρχισμού σε αντίθεση με την εκ πρώτης όψεως ή την επικρατούσα αντίφαση μεταξύ των δύο αυτών εννοιών.

Για τον σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφική έρευνα η οποία περιλαμβάνει την ανάλυση, αξιολόγηση και ενσωμάτωση της δημοσιευμένης βιβλιογραφίας (Thomas, & Nelson, 2003). Η συλλογή των πληροφοριών έγινε από δευτερογενείς πηγές. Βασίστηκε στα κείμενα και τις απόψεις ειδικών πάνω στο εκάστοτε υπό εξέταση θέμα για να μπορέσουμε έτσι να κατανοήσουμε την ουσία του. Συνεπώς, ο χαρακτήρας της είναι φιλοσοφικός, αναφερόμαστε δηλαδή σε μια φιλοσοφική έρευνα. Το συγκεκριμένο είδος έρευνας *«χαρακτηρίζεται από κριτική αναζήτηση κατά την οποία ο ερευνητής αναπτύσσει υποθέσεις, εξετάζει και αναλύει υπάρχοντα γεγονότα και συνθέτει τις μαρτυρίες σ' ένα εφαρμόσιμο θεωρητικό μοντέλο»* (Thomas, & Nelson, 2013, σελ. 354). Ειδικότερα, η εργασία ανήκει στο είδος εκείνο της φιλοσοφικής έρευνας το οποίο καλείται «μεταφυσική» και έχει ως άωτερο σκοπό την εξέταση και ανάλυση της φύσης των πραγμάτων.

Η παρούσα εργασία έχει καθαρά φιλοσοφικό και στοχαστικό ενδιαφέρον. Επιχειρεί να κάνει μια πρωτότυπη και ανατρεπτική σύνδεση δύο θεωρητικά ασύμβατων εννοιών, να προβληματίσει δημιουργικά και να δώσει 'τροφή για σκέψη'. Ωστόσο, θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι το εγχείρημα αυτό δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολο καθώς η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας που διενεργήθηκε δεν επέφερε αποτελέσματα σε σχέση με τις έννοιες χορός και αναρχία, πόσο μάλλον με τον ελληνικό παραδοσιακό χορό και την αναρχία. Έτσι, κινηθήκαμε σε 'αγεωγράφητα νερά' που όμως είχαν και αυτά το δικό τους, κατ' εμάς, ενδιαφέρον.

Αναρχισμός

Ο αναρχισμός είναι ένα κίνημα με ιδεολογικό, πολιτικό, κοινωνικό αλλά όχι κομματικό χαρακτήρα, το οποίο αναζητεί σε γενικές γραμμές, την πλήρη χειραφέτηση του ατόμου από κάθε φορέα εξουσίας, προσδοκώντας την πλήρη και κυρίως, ουσιαστική ελευθερία του, θεωρώντας το κράτος, με οποιαδήποτε μορφή

αυτό και αν έχει, ως το βασικό φορέα καταπάτησης αυτής της ελευθερίας (Κροπότκιν, 2014). Η λέξη αναρχισμός και αναρχία προέρχεται ετυμολογικά από τη λέξη «αρχή» και το στερητικό «α», που σημαίνει «χωρίς αρχή». Συνεπώς η ιδεολογία του αναρχισμού στέκεται αρνητική, έως και εχθρική, σε κάθε σύστημα το οποίο βασίζεται στην οργάνωση της κοινωνίας από άτομα τα οποία έχουν περισσότερα προνόμια και γενικώς μεγαλύτερη εξουσία από άλλα, όπως και στα όργανα που διαφυλάσσουν αυτήν τους την εξουσία (Rocker, 1938). Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι-εκφραστές του αναρχισμού και τα κυριότερα έργα τους θεωρούνται: ο William Godwin με το *Political Justice* (1793) και το *Things as they are* (1794), ο Mikhail Alexandrovich Bakunin με το *Statism and Anarchy* (1873) και το *God and the state* (1882), ο Peter-Pyotr Kropotkin με το *The Conquest of Bread* (1892), το *Fields, Factories and Workshops* (1898) και το *Mutual Aid: A factor of Evolution* (1902), ο Errico Malatesta με το *Fra Contadini* (1884) και το *Anarchy* (1891) και, τέλος, η Emma Goldman με το *Anarchism and other essays* (1910), το *The Significance of the Modern Drama* (1914) και το *My Disillusionment in Russia* (1923).

Ο αναρχισμός είχε και συνεχίζει να έχει σε μεγάλο μέρος της κοινωνίας αρνητική χροιά καθώς έχει συνδεθεί ή/και ταυτιστεί με βία, βανδαλισμούς, καταστροφές, αντικαθεστωτικές έως και τρομοκρατικές ενέργειες. Γενικότερα είναι ταυτισμένος με το χάος, κοινωνικό, πολιτικό και όχι μόνο. Στην πραγματικότητα, όμως, η αναρχική ιδεολογία είναι αυτή που τελικό στόχο έχει την κατάργηση της βίας, τη δημιουργία μιας κοινωνίας βασισμένης στις αρχές της αλληλεγγύης, της ισότητας, της πλήρους κατάργησης της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, της πλήρους ατομικής ελευθερίας και αυτοδιάθεσης μέσω της αυτό-οργάνωσης της κοινωνίας και της εξάλειψης κάθε μορφής έμμεσης βίας όπως είναι η οικονομική και η ψυχολογική που χρησιμοποιεί το σημερινό σύστημα για να κρατάει τους ανθρώπους εξαρτημένους και “υποδουλωμένους”. Για να επιτευχθεί αυτό, βέβαια, η βία της κοινωνικής επανάστασης ως εργαλείο κατάκτησης της εξουσίας από την άρχουσα τάξη και την κυβέρνηση είναι απαραίτητη, σύμφωνα με τις περισσότερες σχολές του αναρχισμού όπως και τους εκπροσώπους τους, και αυτό είναι το σημείο όπου υπάρχει αυτή παρερμηνεία.

Σύμφωνα με τον Κροπότκιν (1910), αυτός ο οποίος έχει μάθει από τη γέννησή του να είναι υπόδουλος, πιστεύει πως η υποδούλωση αποτελεί βασική προϋπόθεση της ζωής και η ελευθερία για αυτόν φαντάζει αδύνατη (αν μπορεί να αντιληφθεί μια τέτοια έννοια), Είναι, επίσης, αναμενόμενο να πιστεύει ότι η ιδεολογία της αναρχίας σημαίνει απουσία κυβέρνησης η οποία στη δική του λογική είναι συνώνυμη με την τάξη. Συνεπώς για ένα τέτοιο άτομο, αναρχία σημαίνει απουσία τάξης. Επισημαίνει χαρακτηριστικά:

«Η δυσκολία που συναντούν οι αναρχικοί, διαδίδοντας τις ιδέες τους, δεν εξαρτάται από το όνομα που έχουν δώσει στον εαυτό τους, αλλά από το γεγονός ότι οι ιδέες τους πλήττουν ολοκληρωτικά τις βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις τις οποίες έχουν οι άνθρωποι για τη λειτουργία της κυβέρνησης, ή του κράτους όπως λέγεται» (Κροπότκιν, 2014).

Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Ιταλού αναρχικού Errico Malatesta στο άρθρο του 1924, με τίτλο “Αναρχία και βία”:

«αναρχία σημαίνει μη βία, μη κυριαρχία ανθρώπου σε άνθρωπο, μη επιβολή βιαίως της βούλησης ενός ή περισσότερων στους υπολοίπους. Είναι μόνο μέσω της εναρμόνισης των συμφερόντων, μέσω της εθελούσιας συνεργασίας, της αγάπης, του σεβασμού, της αμοιβαίας ανοχής, είναι μόνο με την πειθώ, το παράδειγμα, τη μεταδοτικότητα και το αμοιβαίο όφελος από την επιείκεια που

μπορεί και πρέπει να θριαμβεύσει η αναρχία, δηλαδή μια κοινωνία αδελφών ελευθέρως αλληλέγγυων, η οποία θα εξασφαλίζει στους πάντες την μέγιστη ελευθερία, τη μέγιστη ανάπτυξη, τη μέγιστη δυνατή ευημερία [...] Ωστόσο η αναρχική βία είναι η μοναδική που δικαιολογείται, η μοναδική που δεν είναι εγκληματική. Μιλώ φυσικά για τη βία που έχει όντως αναρχικά χαρακτηριστικά, και όχι για κάποια τυφλή ή παράλογη βίαιη ενέργεια η οποία αποδίδεται στους αναρχικούς[...] Η πραγματική αναρχική βία είναι αυτή που σταματά όταν σταματά η ανάγκη υπεράσπισης της ελευθερίας. Αυτή μετριάζεται από τη γνώση ότι τα άτομα ξεχωριστά, λόγω κληρονομικότητας και περιβάλλοντος, είναι ελάχιστα υπεύθυνα για τη θέση που βρέθηκαν· αυτή δεν την εμπνέει το μίσος, αλλά η αγάπη· και είναι ιερή εφόσον σκοπεύει στην απελευθέρωση των πάντων και όχι στην αντικατάσταση της κυριαρχίας των άλλων με τη δική τους» (Ανώνυμος, 2015).

Το κοινό όραμα των αναρχικών είναι μια αντιεξουσιαστική, αταξική κοινωνία που στηρίζεται στις δυνατότητες της εθελοντικής συνεργασίας και αμοιβαίας βοήθειας των ανθρώπων με βάση τον ατομικό προσδιορισμό, την συνειδητοποίηση από τον καθένα του κοινωνικού του καθήκοντος και την προσωπική συμμετοχή. Για αυτόν άλλωστε τον λόγο, βασικό χαρακτηριστικό της θεωρείται η έννοια της αμοιβαιότητας (mutualism). Θα μπορούσαμε μάλιστα να υποστηρίξουμε ότι πάνω σε αυτή την έννοια βασίζεται όλη η θεωρία της αναρχίας, αποτελώντας έτσι τον κεντρικό πυρήνα της. Η αμοιβαιότητα (μουτουαλισμός) είναι μία από τις οικονομικές θεωρίες που διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Πιερ Ζοζέφ Προυντόν (Pierre-Joseph Proudhon), τον αποκαλούμενο και «πατέρα της αναρχίας». Η θεωρία αυτή είναι βασισμένη στην εθελοντική ανταλλαγή των αγαθών και του παραγόμενου πλούτου γενικότερα μιας κοινωνικής ομάδας. Αυτή η αναδιανομή του πλούτου είναι απαλλαγμένη από λογικές εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, καθώς επίσης και από κάθε συνεπικουρία-συντονισμό από οποιονδήποτε κεντρικό-κρατικό μηχανισμό. Βασίζεται κατ' αποκλειστικότητα στην εθελούσια συμμετοχή, την ιδιωτική πρωτοβουλία, και την αυτοοργάνωση των μελών της κοινωνίας. Ελεύθερη αγορά με λίγα λόγια, χωρίς κρατικό έλεγχο (<https://el.wikipedia.org/wiki/αναρχοκολεκτιβισμός>).

Η ιδεολογία του αναρχισμού προσαρμόζεται σχεδόν σε κάθε πιθανό τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας. Για αυτό υπάρχουν πολλές επιμέρους σχολές-είδη αναρχισμού όπως ο αναρχοκολεκτιβισμός (<https://el.wikipedia.org/wiki/αναρχοκολεκτιβισμός>), ο αναρχοκομμουνισμός (<https://el.wikipedia.org/wiki/αναρχοκομμουνισμός>), ο αναρχοσυνδικαλισμός (<https://el.wikipedia.org/wiki/αναρχοσυνδικαλισμός>) ο αναρχοατομισμός (https://el.wikipedia.org/wiki/individualist_anarchism), ο πράσινος αναρχισμός που εμπεριέχει τον αναρχοφεμινισμό (<https://el.wikipedia.org/wiki/αναρχοφεμινισμός>), τον αναρχοπρωτογονισμό (<https://el.wikipedia.org/wiki/αναρχοπρωτογονισμός>), τον οικοαναρχισμό (<https://el.wikipedia.org/wiki/οικοαναρχισμός>) και την κοινωνική οικολογία (https://el.wikipedia.org/wiki/κοινωνική_οικολογία), ο θρησκευτικός αναρχισμός που αναφέρεται στην ταύτιση των “προσταγμάτων” κάποιων θρησκειών και αιρέσεων με τις βασικές αξίες του αναρχισμού όπως αποτυπώθηκαν από τους σημαντικότερους διανοούμενους-εκπροσώπους τους (https://el.wikipedia.org/wiki/anarchism_and_religion), και ο αναρχοπασιφισμός (<https://el.wikipedia.org/wiki/anarcho-pacifism>). Οι διαφορές αυτών των σχολών εντοπίζονται κυρίως στην αντίληψη του πώς θα πρέπει να οργανωθεί η κοινωνία πρακτικά ώστε να είναι βιώσιμη, μετά την επιθυμητή «αποκαθήλωση» της εξουσίας, στον τρόπο με τον οποίο πρέπει να γίνει αυτή η «αποκαθήλωση» και στη βαρύτητα

που δίνει η καθεμία σε διάφορα επιμέρους ζητήματα όπως η θρησκεία, η οικολογία, το μισθολογικό σύστημα, η οικονομική οργάνωση γενικότερα κ.ά., ωστόσο όλες έχουν ως κοινή συνισταμένη την ίδια κεντρική ιδέα.

Στη βάση αυτή, από τη μελέτη των διαφόρων σχολών αναρχισμού, διαπιστώνεται ότι κοινή βάση όλων είναι η πίστη ότι τα κοινωνικά ένστικτα και η αλληλεγγύη που επιδεικνύει ο άνθρωπος στις σχέσεις του με τους συνανθρώπους είναι ικανά από μόνα τους να τον οδηγήσουν στην αυτό-οργάνωση της κοινωνίας στην οποία ζει (Μπουζιούρης, 2016). Αυτό μπορεί να γίνει πραγματικότητα με την προϋπόθεση ότι ο άνθρωπος είναι πλήρως χειραφετημένος και 'ουσιαστικά' ελεύθερος από οποιαδήποτε μορφή εξουσίας, καθώς η εξουσία φροντίζει πάντα ώστε ο άνθρωπος να μην είναι σε θέση να συνειδητοποιήσει αυτά τα κοινωνικά ένστικτα και τη δύναμη της αλληλεγγύης, έτσι ώστε να εξυπηρετηθούν ευκολότερα τα συμφέροντά της, συμφέροντα που σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζονται με των ανθρώπων που εξουσιάζει (Κροπότκιν, 2009; Rocker, 1938).

Τα κυριότερα παραδείγματα πρακτικής εφαρμογής του αναρχισμού ως βασική ιδεολογία και τρόπου λειτουργίας μιας κοινωνίας συνοψίζονται σε ένα συγκεκριμένο μέρος της νοτιοανατολικής Ουκρανίας, το επονομαζόμενο 'Free Territory' κατά τη διάρκεια της Ουκρανικής εξέγερσης (1917-1921) (https://en.wikipedia.org/wiki/Revolutionary_Insurrectionary_Army_of_Ukraine, https://en.wikipedia.org/wiki/Free_Territory) και σε αρκετές πόλεις της Ισπανίας κατά το ξέσπασμα της Ισπανικής επανάστασης και του εμφυλίου που έλαβε χώρα το 1936 (Mintz, F. 2013, <http://www.provo.gr/ispanikh-epanastash-1936-1939/>, https://en.wikipedia.org/wiki/Spanish_Revolution_of_1936). Το τελευταίο αποτελεί και το πιο ολοκληρωμένο παράδειγμα εφαρμογής του αναρχισμού, με στοιχεία που ταιριάζουν περισσότερο ειδικότερα στις αρχές του κομμουνιστικού αναρχισμού και του ελευθεριακού σοσιαλισμού. Ακόμα ένα παράδειγμα και μάλιστα πολύ πιο σύγχρονο αποτελεί η αυτοοργανωμένη κοινότητα Κριστιάνια (Christiania) στην Κοπεγχάγη της Δανίας (Δημόπουλος, 2009).

Ελληνικός παραδοσιακός χορός

Αποτελεί κοινό τόπο ότι ο χορός αποτελεί φαινόμενο πανάρχαιο που συνοδεύει τη ζωή του ανθρώπου. Έχει δημιουργηθεί από τον ίδιο, για τον ίδιο, ως ανάγκη προσωπικής έκφρασης (συναισθηματικού κόσμου και όχι μόνο) και μη λεκτικής επικοινωνίας μεταξύ του ιδίου και των συνανθρώπων ή του συνανθρώπου που χορεύουν-χορεύει μαζί του, αλλά και μεταξύ του ιδίου και των ανθρώπων που τον παρακολουθούν. Αναφερόμαστε παράλληλα και σε μια καλλιτεχνική ενέργεια, σε μια μορφή τέχνης η οποία παίρνει υλική υπόσταση μέσω της κίνησης του σώματος (Adshead et al., 2007). Τις τελευταίες μάλιστα δεκαετίες, από τις αρχές περίπου του 20^{ου} αιώνα, ο χορός έχει μελετηθεί και επιστημονικά έτσι ώστε να έχει αναδειχθεί και σε ξεχωριστό κλάδο της επιστήμης, τη Χορολογία (Koutsouba, 1997; Κουτσούμπα, 2002, 2010).

Στην παρούσα εργασία εξετάζουμε συγκεκριμένα το είδος του χορού που αφορά στον ελληνικό παραδοσιακό χορό, το οποίο χαρακτήριζε και χαρακτηρίζει την κοινότητα που τον τελούσε και τον τελεί, και που ήταν και είναι παρόν σε κάθε σημαντική, και όχι μόνο, στιγμή της ζωής των ανθρώπων, τόσο της παραδοσιακής κοινότητας στο παρελθόν, όσο και τον ενασχολούμενων με αυτόν σήμερα (Δήμας 2010). Για την πληρέστερη κατανόηση της έννοιας κρίνεται σκόπιμο να αναλυθεί ο

κάθε όρος που την απαρτίζει ξεχωριστά, ώστε από τα δεδομένα που θα προκύψουν να αναλυθεί στη συνέχεια ως ολότητα.

Ειδικότερα, με τον όρο «ελληνικός» εννοούμε τον τοπικό προσδιορισμό του χορού εκείνου που αναπτύχθηκε και γνωρίζουμε σήμερα εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας όπως αυτή έχει διαμορφωθεί μέχρι και την προσάρτηση του τελευταίου γεωγραφικού διαμερίσματος, αυτού δηλαδή των Δωδεκανήσων το 1948 (http://www.istorikathemata.com/2010/03/blog-post_17.html). Πολλοί από τους χορούς που εξετάζονται εντός των προαναφερθέντων ορίων, μπορεί να προέρχονται και να έχουν καταγωγή εκτός των ορίων αυτών, από πρόσφυγες που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πατρογονικές τους εστίες και να μετακομίσουν εντός αυτών. Το γεγονός αυτό δεν αποκλείει αυτόματα και την «ελληνικότητα» των χορών αυτών καθώς ο αέναος μετασχηματισμός του χορού δεν περιορίζεται από γεωγραφικούς προσδιορισμούς (Κουτσούμπα, 2007).

Ο δεύτερος όρος που απαρτίζει την υπό εξέταση έννοια είναι ο όρος «παραδοσιακός» που προκύπτει από το ουσιαστικό «παράδοση» που πηγάζει από το ρήμα «παραδίδω». Τι είναι αυτό όμως που παραδίδεται και πως γίνεται αυτή η παράδοση; Εξετάζουμε λοιπόν την παράδοση που παρήγαγαν οι σχετικά 'κλειστές' τοπικές συμβιωτικές ομάδες-κοινότητες της χώρας μας, αυτές που ζούσαν με σχετική αυτάρκεια και αυτονομία προσδιοριζόμενες από τα ολιγάριθμα (τις περισσότερες των περιπτώσεων) μέλη τους (Δαμιανάκος, 1984). Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε συνοπτικά στα χαρακτηριστικά της συμβιωτικής ομάδας ή αλλιώς κοινότητας, καθώς θα μας βοηθήσουν στην κατανόηση των όσων θα ακολουθήσουν.

Με τον όρο «συμβιωτική ομάδα» ή «κοινότητα» εννοούμε μια ομάδα ανθρώπων, αγροτική στη βάση της, η οποία ζει σε ένα σχετικά κλειστό περιβάλλον, με σχετική αυτονομία στην οικονομία και τη γενικότερη λειτουργία της, χρονικά προσδιορισμένη έως τη βιομηχανική επανάσταση. Τα χαρακτηριστικά της είναι: προφορική διάδοση, συλλογικές παραστάσεις, σχετική ομοιομορφία των μελών της στον τρόπο αντίληψης, αντίδρασης και συμπεριφοράς, χαμηλή εξειδίκευση της εργασίας, ιδιαίτερες διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των μελών, αυστηρός κοινωνικός έλεγχος, οικονομία αυτοσυντήρησης και τέλος αυξημένος ρόλος των ηθικών και κοινωνικών αξιών που είχαν «θεσμοθετηθεί» και υιοθετηθεί από την ίδια την κοινότητα (Δαμιανάκος, 1984; Τυροβολά, 1999). Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι που διασφάλιζαν την ομοιογένεια στην κοινότητα με την ταυτόχρονη «αντίστασή» της στις εξωτερικές επιρροές (οι οποίες παρ' όλα αυτά, αναπόφευκτα υπήρχαν) (Δαμιανάκος, 1984).

Τέλος, ο τρίτος και τελευταίος όρος της έννοιας που εξετάζουμε είναι ο όρος «χορός» και είναι αυτός που κατέχει και το κεντρικότερο νόημα. Αρχικά να επισημάνουμε ότι ο ελληνικός παραδοσιακός χορός αποτελείται από τρία στοιχεία: τη μουσική, την κίνηση και τον λόγο (Δήμας, 2010; Φιλίπιδου, 2011). Για την πληρέστερη κατανόηση του όρου, η ανάλυση που θα ακολουθήσει θα γίνει σε δύο επίπεδα: το πρώτο περιορίζεται στην ανάλυση του χορού καθ' εαυτού, με άλλα λόγια της 'μορφής' του, και το δεύτερο στον χορό ως ανθρώπινη δραστηριότητα που ενέχει συμβολισμούς. Η μορφή του χορού αναφέρεται στη δομή του συμπεριλαμβανομένου του ύφους του. Αφορά το σύνολο των κινήσεων του χορού, την υλική του υπόσταση (δομή), η οποία διευθετείται με συγκεκριμένο κατά περίπτωση τρόπο (ύφος) διαμορφώνοντας κάθε φορά τη χορογραφική σύνθεση, τη χορογραφία του χορού (Κουτσούμπα, 2000, Τυροβολά, 1994, 2001). Η μελέτη και κατανόηση της μορφής είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς μας οδηγεί στο να προσεγγίσουμε τον χορό με μια διαφορετική οπτική βοηθώντας μας να κατανοήσουμε τις ουσιαστικές διαφορές αλλά

και ομοιότητες μεταξύ διαφόρων ειδών χορού, αλλά και χορών ίδιου είδους αλλά από διαφορετικές περιοχές.

Ο χορός, όμως, εκτός από δημιούργημα το οποίο έχει μορφή και υλική υπόσταση, ενέχει ιδιαίτερους συμβολισμούς και χαρακτηρίζει τόσο τους ανθρώπους που τον χορεύουν, όσο και την κοινότητα ως σύνολο που τον δημιούργησε ή/και τον χορεύει (Δήμας, 2010). Ο Κομπούκιος έλεγε: «Δείξε μου πως χορεύει ένας λαός και θα σου πω αν ο πολιτισμός του είναι υγιής ή άρρωστος» (Ζουρνατζίδης, 2013; <https://lakmos.wordpress.com/2014/03/>). Ο χορός λοιπόν είναι κοινωνικό και ιστορικό «προϊόν», άρα οποιαδήποτε αλλαγή στη ζωή του ανθρώπου συνοδεύει και τον χορό του. Αυτός ο διαρκής μετασχηματισμός του χορού είναι και η βασική του διαφορά από άλλα είδη τέχνης, όπως της γλυπτικής, για παράδειγμα, μια και ένα η μορφή ενός γλυπτού δεν θα αλλάζει ποτέ από την ημέρα της δημιουργίας του.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε σε ορισμένα χαρακτηριστικά που προκύπτουν μεν από τα προαναφερθέντα, αλλά κρίνεται σκόπιμο το να γίνει επιμέρους αναφορά τους, καθώς με βάση κυρίως αυτά θα μπορέσουμε στη συνέχεια να κατανοήσουμε τη συμβατότητά του με την ιδεολογία του αναρχισμού. Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι η δυνατότητα του χορού να μετασχηματίζεται στο πέρασμα του χρόνου, δυνατότητα που προκύπτει βασικά από τις επιρροές από άλλες κοινότητες και την αυτοσχεδιαστική δημιουργία πολλών από τους χορευτές, η λειτουργικότητα του χορού στην κοινότητα και η χορευτική διάταξη αλλά και η σημασία αυτής, όπως αυτή διαμορφώνεται στις διάφορες περιοχές.

Μια πολύ σημαντική «αφορμή» για να μετασχηματισθεί ο χορός, σύμφωνα με τις μακρόσυρτες διαδικασίες της ανωνυμίας, της συλλογικότητας και της προφορικότητας που αναφέραμε, είναι οι επιρροές των κατοίκων μιας κοινότητας από την κουλτούρα και τον πολιτισμό μιας άλλης (Δήμας, 2010). Οι κάτοικοι λοιπόν μιας κοινότητας, μετακινούμενοι για οποιονδήποτε λόγο (επαγγελματικό, οικογενειακό-συγγενικό κ.λπ.) σε μια άλλη κοινότητα, έρχονταν σε επαφή με τη μουσικοχορευτική της παράδοση και κουλτούρα και, υπό τις κατάλληλες συνθήκες, μετέφεραν στοιχεία αυτής της κουλτούρας (όπως τον χορό) στη δική τους κοινότητα, η οποία τα υιοθετούσε (αυτούσια ή μεταπλασμένα) ή όχι, ανάλογα με το εάν ήταν συμβατά με τις δικές της αισθητικές αντιλήψεις.

Ο αυτοσχεδιασμός των χορευτών επίσης έπαιξε ρόλο στον μετασχηματισμό. Αυτοσχεδιασμός στον χορό είναι οι διάφορες παραλλαγές ή προσθήκες προσωπικών στοιχείων των χορευτών ή ο κάπως παραλλαγμένος τρόπος με τον οποίο χόρευαν, στοιχεία τα οποία κατά βάση αποτελούσαν έμπνευση της στιγμής. Αυτοσχεδιασμό παρατηρούμε κυρίως από τον πρωτοχορευτή, αλλά αρκετά συχνά και από χορευτές μέσα στον «κύκλο» του χορού (Δήμας, 2010; Δρανδάκης, 1993). Ο αυτοσχεδιασμός λοιπόν κάποιου επιδέξιου κυρίως χορευτή, μπορούσε να εντυπωσιάσει τα υπόλοιπα μέλη, χορευτές και κοινό, της κοινότητας. Κάποια από τα μέλη αυτά ενδεχομένως να θελήσουν να μιμηθούν τις διάφορες αυτές αυτοσχεδιαστικές συνθέσεις με την προϋπόθεση πάντα ότι τυγχάνουν καθολικής αποδοχής. Με αυτόν τον τρόπο, ίσως με τον καιρό, αυτές οι αυτοσχεδιαστικές συνθέσεις να καθιερωθούν είτε ως τέτοιες (αυτοσχεδιαστικές συνθέσεις), είτε ακόμα και ως νέες χορευτικές μορφές.

Σε κάθε περίπτωση, η καθολική αποδοχή παίζει πολύ σημαντικό ρόλο καθώς αποτελούσε και αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για οποιαδήποτε μετασχηματισμό συνέβαινε σε οποιοδήποτε στοιχείο της παράδοσης και της κουλτούρας μιας κοινότητας, είτε αυτό ήταν χορός είτε μουσική κ.λπ. (Δήμας, 2010). Κάθε κοινότητα είχε τα δικά της αισθητικά κριτήρια με τα οποία δημιουργούσε την παράδοση και τον πολιτισμό της, συνεπώς ο οποιοσδήποτε μετασχηματισμός, μικρός ή μεγάλος, επιχειρούσε να «εισχωρήσει» στην παράδοσή της, έπρεπε να είναι σύμφωνος με τα

αισθητικά της κριτήρια, τα οποία είχαν δημιουργηθεί και καθιερωθεί στο πέρασμα του χρόνου από το σύνολο των μελών της.

Η χορευτική διάταξη, η τοποθέτηση των χορευτών όπως και άλλα συστατικά στοιχεία του χορού δεν ήταν τυχαία σε μια χορογραφική σύνθεση. Για παράδειγμα, αναφορικά με τη χορευτική διάταξη στον ελληνικό παραδοσιακό χορό παρατηρούμε συνηθέστερα το σχήμα του ανοιχτού κύκλου το οποίο σε περιπτώσεις μεγάλης συμμετοχής χορευτών γινόταν «διπλοκάγκελο» ή «τριπλοκάγγελο» κ.λπ. (Δήμας, 2010). Κατά αντίστοιχη περίπτωση συναντάμε και το σχήμα του κλειστού κύκλου το οποίο είναι περισσότερο συνηθισμένο στους ποντιακούς χορούς (Ζουρνατζίδης, 2013).

Σύνδεση Χορού και Αναρχίας

Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα και ύστερα από έναν «φιλοσοφικό» στοχασμό, μπορούμε να διαπιστώσουμε πως πολλά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον ελληνικό παραδοσιακό χορό είναι σύμφυτα με την ιδεολογία του αναρχισμού. Καταρχάς, έχουν ως σημείο αναφοράς τον άνθρωπο και προσαρμόζονται στην πορεία της ζωής του και της ιστορίας του. Ο χορός από τη μια μεριά προσαρμόζεται και μετασχηματίζεται στο πέρασμα του χρόνου ανάλογα με τις ποικίλες αλλαγές (πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές κ.λπ.) στη ζωή του ανθρώπου, δηλαδή υπάρχει ενεργητικά και μετασχηματίζεται. Η αναρχία από την άλλη, προσαρμόζεται σε κάθε πιθανό τρόπο διαχείρισης του οικονομικού και όχι μόνο, μοντέλου μιας κοινωνίας. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι η αναρχία μπορεί να προσαρμοστεί στον κομμουνισμό, στον κολεκτιβισμό, στην οικολογία, ακόμα και στη θρησκεία και τον καπιταλισμό, έννοιες που εάν τους αφαιρέσουμε την προσαρμογή της «αναρχικής» ιδεολογίας, δεν θα είχαν καμία σχέση μεταξύ τους. Και όμως, με την προσαρμογή αυτή εντάσσονται όλες κάτω από την ίδια «ομπρέλα» του αναρχισμού.

Διαπιστώνουμε επίσης ότι η λειτουργία του χορού, από τον τρόπο παραγωγής του, έως τη διαδικασία του μετασχηματισμού του και την παράδοσή του στην επόμενη γενιά, χαρακτηρίζεται από στοιχεία «αναρχικά». Και αυτό διότι, αναφορικά με την παραγωγή του διαπιστώνουμε πως σε αυτήν συνέβαλαν όλα τα μέλη της κοινότητας ή, τουλάχιστον, όλοι είχαν ισάξιο δικαίωμα συμμετοχής. Και αυτό διότι, ακόμα και αν η «πρωτοβουλία» για τη δημιουργία κάποιου χορού ανήκε σε συγκεκριμένο ή συγκεκριμένα άτομα, για να καθιερωθεί και να συμπεριληφθεί στο χορευτικό «ρεπερτόριο» της κοινότητας, έπρεπε να τύχει της αποδοχής από τα υπόλοιπα μέλη. Σε διαφορετική περίπτωση, μπορεί κάποιος χορός να «γεννιόταν» αλλά δεν θα περνούσε στην επόμενη γενιά λόγω της μη πάνδημης αποδοχής ή/και συμμετοχής του κόσμου σε αυτόν. Το ίδιο ισχύει και για οποιαδήποτε μικρή ή μεγάλη αλλαγή επιχειρούσε να «εισχωρήσει» στη μουσικοχορευτική παράδοση κάθε κοινότητας.

Επίσης, διαπιστώνουμε ότι η εξουσία, όποια μορφή και αν αυτή έχει, «βλάπτει» ποικιλοτρόπως τόσο την αναρχία όσο και τον χορό. Ο λόγος που αυτό συμβαίνει αναφορικά με την αναρχία είναι ευκόλως κατανοητός καθώς είναι ιδεολογία που εξ' ορισμού είναι αντίθετη με κάθε μορφής εξουσία. Αναφορικά με τον χορό, ανατρέχοντας σε ορισμένα ιστορικά δεδομένα μπορούμε να διαπιστώσουμε πως η χρησιμοποίησή του από την εξουσία τον έβλαψε ποικιλοτρόπως (βλ. για παράδειγμα, τις δύο περιόδους δικτατορίας του νεοελληνικού κράτους, αυτήν του Μεταξά το 1937 και των Συνταγματαρχών το 1967) (Φιλιππίδου, 2011; Φούντζουλας, 2015; Κουτσούμπα, 1995; Loutzaki, 1994).

Επιπρόσθετα, μπορούμε να διαπιστώσουμε ‘αναρχικά στοιχεία’ στην ίδια τη φύση του χορού. Αυτά αφορούν, για παράδειγμα, στο σχήμα του κύκλου και στην αυτοσχεδιαστική δημιουργία. Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με το σχήμα του κύκλου, ο ανοιχτός κύκλος που είναι η συνηθέστερη χορευτική διάταξη στον ελληνικό παραδοσιακό χορό, προσδίδει το αίσθημα της συντροφικότητας, της ομαδικότητας, της ομόνοιας και της αλληλεγγύης μεταξύ των χορευτών. Όπως άλλωστε αναφέρει και ο Ζουρνατζίδης (2013): *«Τα λόγια χωρίζουν, ο χορός ενώνει. Ενώνει τα χέρια, ενώνει τις ανάσες, ενώνει τους καημούς και τα όνειρα και εκφράζει την ενότητα και την υπεροχή της ομάδας, για αυτό αποκαλύπτει το μεγαλείο ή τις αδυναμίες ενός πολιτισμού»* (σελ. 34-35) Από την άλλη, ο αυτοσχεδιασμός, τόσο του πρωτοχορευτή, όσο και του κάθε χορευτή, προσδίδει το στοιχείο της ανατροπής των κανόνων της μορφοσυντακτικής λειτουργίας του χορού, κανόνες οι οποίοι έτσι και αλλιώς ήταν δομημένοι από το σύνολο των μελών της κοινότητας, ήταν δηλαδή αυτό-οργανωμένοι. Το στοιχείο λοιπόν του αυτοσχεδιασμού, το οποίο είναι έκδηλο στον ελληνικό παραδοσιακό χορό, εξασφαλίζει στους χορευτές τη δυνατότητα της ελεύθερης έκφρασης, σε δεδομένα πάντα πλαίσια που η κοινότητα είχε ορίσει για την ίδια (Δρανδάκης, 1993; Τυροβολά, 1999; Δήμας, 2004).

Συνεπώς, στοιχεία όπως ομόνοια, ομαδικότητα, αυτοοργάνωση, πάνδημη και ανεξάρητη συμμετοχή με ισότιμο δικαίωμα, ανατροπή των κανόνων, ελεύθερη έκφραση, αλλοίωση από την εμπλοκή της εξουσίας, είναι στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν εξ’ ίσου τόσο τον ελληνικό παραδοσιακό χορό, όσο και την αναρχία.

Συζήτηση- Συμπεράσματα

Καταληκτικά, σκοπός της εργασίας αυτής ήταν η μελέτη της συμβατότητας ή μη του ελληνικού παραδοσιακού χορού και του αναρχισμού. Αναλυτικότερα, η εργασία στόχευε στη διερεύνηση του εάν και κατά πόσο η φύση του ελληνικού παραδοσιακού χορού συνάδει με την ιδεολογία του αναρχισμού σε αντίθεση με την εκ πρώτης όψεως ή την επικρατούσα αντίφαση μεταξύ των δύο αυτών εννοιών. Έτσι στην εργασία αναλύθηκαν διεξοδικά οι δύο αυτές αμφιλεγόμενες έννοιες, αυτή της αναρχίας και αυτή του ελληνικού παραδοσιακού χορού, μέσα από τη μελέτη της ‘φύσης’ τους. Διαπιστώθηκε ότι η απόπειρα αυτή είχε θετικά αποτελέσματα, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα για μια ‘φιλοσοφική’ σύνδεσή τους. Μια φιλοσοφική σύνδεση των δύο υπό εξέταση εννοιών, αρχικά «ασύμβατων», με έναν πρωτότυπο και, ενδεχομένως, ‘ανατρεπτικό’ και μη αναμενόμενο τρόπο. Έναν τρόπο που όμως δίνει περισσότερη ‘τροφή για σκέψη’ για θέματα που σχετίζονται με αυτές και που ξεπερνούν τον σκοπό αυτής της εργασίας όπως, για παράδειγμα, προβληματισμοί που αφορούν φαινόμενα και ιδεολογίες όπως ο πατριωτισμός, ο εθνικισμός, ο ρόλος της εξουσίας και οι μεταξύ τους συσχετισμοί, ο επαναφυλετισμός που εμφανίζεται όλο και πιο έντονα τα τελευταία χρόνια και που αφορούν και τον χορό ως κομμάτι της πολιτισμικής ταυτότητας του ανθρώπου. Τελικός προβληματισμός δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από την κατ’ αρχήν διαχείριση και διαφύλαξη του χορού και ειδικότερα του ελληνικού παραδοσιακού χορού από τους ενασχολούμενους με αυτόν στη «δεύτερη ύπαρξή» του πλέον, ώστε μετέπειτα να τον ανάγουν σε ‘όπλο’ ενότητας ενάντια στον διαχωρισμό που προωθεί η εξουσία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ανώνυμος (2015). *Ερίκο Μαλατέστα: "Αναρχία σημαίνει μη βία"*. Διαθέσιμο στο <http://www.koutipandoras.gr/article/eriko-malatesta-anarhia-simainei-mi>
- Adshead, J. (ed.) (2007) *Ανάλυση του χορού: Θεωρία & Πράξη*. (μτφρ. και επιμ. Β. Τυροβολά & Μ. Κουτσούμπα). Αθήνα: Ιατρικές εκδόσεις Πασχαλίδης.
- Βικιπαίδεια. «*Αναρχοκολεκτιβισμός*». Διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org/wiki/αναρχοκολεκτιβισμός>
- Βικιπαίδεια. «*Αναρχοκομμουνισμός*». Διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org/wiki/αναρχοκομμουνισμός>
- Βικιπαίδεια. «*Αναρχοσυνδικαλισμός*». Διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org/wiki/αναρχοσυνδικαλισμός>
- Βικιπαίδεια. «*Αναρχοφεμινισμός*». Διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org/wiki/αναρχοφεμινισμός>
- Βικιπαίδεια. «*Αναρχοπροτογονισμός*». Διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org/wiki/αναρχοπροτογονισμός>
- Βικιπαίδεια. «*Αναρχοπασιφισμός*». Διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org/wiki/anarcho-pacifism>
- Βικιπαίδεια. «*Κοινωνική Οικολογία*». Διαθέσιμο στο: https://el.wikipedia.org/wiki/κοινωνική_οικολογία
- Βικιπαίδεια. «*Οικοαναρχισμός*». Διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org/wiki/οικοαναρχισμός>
- Δαμιανάκος, Στ. (1984). Λαϊκός Πολιτισμός: Ιδεολογική χρήση και θεωρητική συγκρότηση του όρου. *Επιστημονική Σκέψη*, 19, 52-61.
- Δήμας, Η. (2004). *Η μετάλλαξη της πολιτισμικής δημιουργίας: Από την παραδοσιακή κοινωνία στην αντίστοιχη μεταβιομηχανική*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Δήμας, Η, Τυροβολά, Β, & Κουτσούμπα, Μ. (2010). *Ελληνικός παραδοσιακός χορός. Θεωρήσεις για το λόγο, τη γραφή και τη διδασκαλία του*. Αθήνα: αυτό-έκδοση.
- Δημόπουλος, Κ. (2009). *Μορφές αυτοοργάνωσης και αυτοδιαχείρισης: Η περίπτωση της κοινότητας Christiania στην Δανία*. Πτυχιακή εργασία. Καλαμάτα: Σχολή Διοίκησης & Οικονομίας, Τμήμα Διοίκησης Μονάδων Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Καλαμάτας. Διαθέσιμο στο: http://nestor.teipel.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/15366/SDO_DMTA_00944_Medium.pdf?sequence=1
- Διονυσόπουλος, Γ. (2010) *Η ένωση της Δωδεκανήσου με την Ελλάδα*. Διαθέσιμο στο: http://www.istorikathemata.com/2010/03/blog-post_17.html
- Δρανδάκης, Λ. (1993). *Ο αυτοσχεδιασμός στον ελληνικό δημοτικό χορό*. Αθήνα: αυτό-έκδοση.
- Φιλίππιδου, Ε. (2011). *Χορός και ταυτοτική αναζήτηση: Τακτικές επιπολιτισμού και επαναφωτισμού των Γκαγκαβούζηδων στην Οινόη Έβρου*. Μεταπτυχιακή Εργασία. Αθήνα: Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Φούντζουλας, Γ. (2016). *Χορός και πολιτική. Θέσεις και αντιθέσεις στο χορευτικό δρώμενο Γαϊτανάκι στη Σκάλα και τη Δάφνη Ναυπακτίας*. Μεταπτυχιακή πρόταση. Αθήνα: Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Koutsouba, M. (1995). Restoration or collapse of the (dance) tradition? The case of the dance Tsamikos on the island of Lefkada, Greece. In J. Adshead-Lansdale & C. Jones (eds.), *Border Tensions: Dance and Discourse* (pp. 209-218). UK: Department of Dance Studies, University of Surrey.

- Koutsouba, M. (1997). *Plurality in Motion: Dance and Cultural Identity on the Greek Ionian Island of Lefkada*. Ph.D. thesis. London: Music Department, Goldsmiths College, University of London.
- Koutsouba, M. (1998). Dance style as an indicator of regional identity: *Lemonia* dance of Lefkada versus *kontoula lemonia* dance of Epiros, Greece. Στο Th. Buckland and G. Gore (editors), *Dance, Style, Youth Identities*, Proceedings of 19th Symposium of the International Council for Traditional Music Study Group on Ethnochoreology. Czech Republic, Straznice: Institute of Folk Culture – International Council for Traditional Music
- Κουτσούμπα Μ. (2000). Η έννοια και η ανάλυση της μορφής του χορού. *Εθνολογία*, 6-7, 273-307.
- Κουτσούμπα, Μ. (2002). Χορολογία/Ανθρωπολογία χορού. Για μια αποσαφήνιση των όρων. *Εθνολογία*, 9, 191-213.
- Κουτσούμπα, Μ. (2007). Η διδασκαλία του ελληνικού λαϊκού παραδοσιακού χορού στα σύγχρονα εκπαιδευτικά πλαίσια. Στο *Λαϊκός Πολιτισμός και Εκπαίδευση*, Πρακτικά 1ου Διεθνούς Εκπαιδευτικού Συνεδρίου. Cd-rom, ISBN:978-960-8373-10-5.
- Κροπότκιν, Π. (2009). *Αλληλοβοήθεια: Ένας παράγοντας εξέλιξης* (μτφρ. Ε. Στεφανοπούλου). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη. Διαθέσιμο στο https://www.scribd.com/fullscreen/210729786?access_key=key-1gsomq2k3ijwhgvymw6g&allow_share=true&escape=false&view_mode=scroll
- Κροπότκιν, Π. (2014). *Αναρχισμός*. (μτφρ. Γ. Δράκος). Διαθέσιμο στο <http://anwthrwwskw.espivblogs.net/2014/07/05/anarchism/>
- Loutzaki, I. (1994). Dance in 'Political' rhythms. In I. Loutzaki (ed.), *Dance and its Socio-Political Aspects. Dance and Costume*, Proceedings from the 17th Symposium of the Study Group on Ethnochoreology (pp. 65-72). Nafplion: Peloponnesian Folklore Foundation & International Council for Traditional Music.
- Mintz, F. (2013). *Αναρχοσυνδικαλισμός & Αυτοδιαχείριση στην Ισπανία* (μτφρ. Ανδρουλιδάκης, Γ).
- Μίσος Ταξικό. «*Ισπανικός εμφύλιος 1936-1939: Το διαχρονικό καλοκαίρι της αναρχίας*». Διαθέσιμο στο <http://www.provo.gr/ispanikh-epanastash-1936-1939/>
- Μπουζιούρης, Δ. (2016). *Ελληνικός παραδοσιακός χορός και αναρχισμός. Μια φιλοσοφική προσέγγιση*. Πτυχιακή εργασία. Αθήνα: Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Rocker, R. (1938). *Anarchosyndikalism*. Διαθέσιμο στο: http://www.spunk.org/library/writers/rocker/sp001495/rocker_as1.html
- Thomas, J.R. & Nelson, J. (2003). *Μέθοδοι έρευνας στη φυσική δραστηριότητα* (μτφρ. και επιμ. Κ. Καρτερολιώτης, Τόμ. Α & Β). Αθήνα: Ιατρικές εκδόσεις Πασχαλίδης
- Turker, R.B. (1888). State Socialism and Anarchism: How far they are, and wherein they differ. Διαθέσιμο στο <http://praxeology.net/BT-SSA.htm>.
- Τυροβολά, Β. (1999). Παραδοσιακός χορός και λαϊκή δημιουργία (Επιμ. Γ. Σαχινίδης). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Τυροβολά, Β. (1994). *Ο Χορός "στα τρία" στην Ελλάδα. Δομική – μορφολογική και τυπολογική προσέγγιση*. Αθήνα: Δημοσιευμένη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Τυροβολά, Β. (2001). *Ο ελληνικός χορός*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg

- Wikipedia. «*Anarchism and Religion*». Διαθέσιμο στο:
https://en.wikipedia.org/wiki/Anarchism_and_religion
- Wikipedia. «*Anarchist school of thought*». Διαθέσιμο στο:
https://en.wikipedia.org/wiki/Anarchist_schools_of_thought
- Wikipedia. «*Free Terrotory*». Διαθέσιμο στο:
https://en.wikipedia.org/wiki/Free_Territory
- Wikipedia. «*Individualist Anarchism*». Διαθέσιμο στο:
https://en.wikipedia.org/wiki/Individualist_anarchism
- Wikipedia. «*Revolutionary Insurrectionary Army of Ukraine*». Διαθέσιμο στο:
https://en.wikipedia.org/wiki/Revolutionary_Insurrectionary_Army_of_Ukraine
- Ζουρνατζίδης, Ν. (2013). *Συμβολή στην έρευνα των χορών του Πόντου*. Αθήνα:
Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών.